

Gramatička djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku u rukopisnim zbirkama Bosne i Hercegovine

Grammatical works in Arabic, Turkish and Persian in manuscript collections of Bosnia and Herzegovina

Dželila Babović

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina / University of Sarajevo – Oriental institute Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
dzililababovic@gmail.com

Informacije o članku / Article Info

Primljen / Received 15. 5. 2024.

Prihvaćen / Accepted 19. 7. 2024.

Dostupan online / Available online 24. 12. 2024.

Ključne riječi / Keywords

Bosna, osmansko razdoblje, rukopisna baština, gramatika, arapski, turski, perzijski jezik

Bosnia, Ottoman period, manuscript's heritage, grammar, Arabic, Turkish, Persian

Sažetak / Abstract

Cilj: Predstaviti gramatička djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku koja su nastajala, prepisivana, nasljeđivana ili korištena kao obavezna udžbenička literatura na prostoru Bosne i Hercegovine u razdoblju od 16. do 19. stoljeća. U tu svrhu provedena su istraživanja u rukopisnim fondovima javnih biblioteka, arhiva i instituta u Bosni i Hercegovini.

Pristup/metodologija: Analiza i komparacija podataka prikupljenih direktnim uvidom u rukopisna djela, uz korištenje referenci i informacija o rukopisima sadržanim u katalogima zbirki nakon selekcije građe i odabira referentnih djela za analizu.

Rezultati: Prikazati i valorizirati modalitete i opseg produkcije i recepcije rukopisnih gramatičkih djela te njihovu praktičnu upotrebu u datim kontekstima. Posebnu pažnju posvetit ćemo gramatikama koje su pisali bošnjački autori na orijentalnim jezicima, te njihovom doprinosu u razvoju gramatičke tradicije u Bosni.

Originalnost/vrijednost: Imajući na umu dokumentarni karakter rukopisa kao prvorazrednih historijskih izvora, provedena istraživanja, analize i dostignuti zaključci predstavljat će doprinos proučavanju lingvističke povijesti u Bosni, ali i pružiti poticaj za dalja istraživanja u tom smjeru.

Goal: To present grammatical works in Arabic, Turkish, and Persian that were created, copied, inherited, and used as compulsory textbook literature in Bosnia and Herzegovina from the 16th to the 19th centuries. For this purpose, research was conducted in the manuscript collections of public libraries, archives, and institutes in Bosnia and Herzegovina.

Approach/methodology: Using the method of analysis and comparison of data collected by direct inspection of manuscript works, with the use of references and information about manuscripts contained in the catalogs of the collections, the selection of materials and the selection of reference works for analysis were carried out.

Results: Show and valorize the modalities and scope of production and reception of manuscript grammatical works and their practical use in given contexts. We will pay special attention to the grammars written by Bosniak authors in oriental languages and their contribution to the development of the grammatical tradition in Bosnia.

Originality/value: Bearing in mind the documentary character of the manuscripts as first-class historical sources, the research, analysis, and conclusions reached will not only represent a contribution to the study of linguistic history in Bosnia but also provide an incentive for further research in that direction.

Uvod

Važan segment rukopisnog naslijeđa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku čine brojni udžbenici gramatika i drugih djela koja se iz različitih uglova bave pitanjima gramatičkih normi i pravila navedenih jezika. U orijentalno-islamskoj tradiciji gramatika, a napose gramatika arapskog jezika, zauzima vrlo istaknuto mjesto u znanstvenim klasifikacijama, što je tradicija koja se prenijela i u Bosnu dolaskom islama i Osmanlija, o čemu svjedoči i obimna gramatička rukopisna građa koja je na ovim prostorima intenzivno pisana, prepisivana, nasljeđivana, uvakufjavana i poklanjana sve do kraja 19. stoljeća. Nemjerljiv značaj, utjecaj, ali i prožimanje gramatike s vjerskim, društvenim i humanističkim znanostima zasnovano je prvenstveno na stanovištu da ispravno shvatanje temeljnih izvora islama, Kur'ana i hadisa nije moguće bez poznavanja arapskog jezika. U tom smislu, nužnost ispravnog razumijevanja ovih tekstova uvjetovala je nastanak i razvoj gramatičke tradicije koja je producirala osebujan korpus djela koja usmjeravaju ka ispravnoj upotrebi forme, oblika, značenja i konačno razumijevanju riječi, sintagme ili rečenice. Drugi razlog bogate produkcije gramatičkih djela leži u činjenici da je svako ozbiljnije bavljenje bilo kojom znanstvenom oblašću podrazumijevalo visok stepen poznavanja gramatike kao dijela lingvistike koji proučava strukturu i međusobne odnose riječi i konstrukcija u tekstovima. (Alispahić, 2021: 76). Izučavanje i poznavanje arapskog jezika smatralo se vrlo važnim u obrazovanju muslimana, dok su filologija i gramatika arapskog jezika predstavljale temelj i polazište za sve druge znanstvene oblasti.

Ipak, u uvjetima višejezičnosti, koja na dijahronijskom planu obilježava orijentalno-islamsku civilizacijsku i kulturnu podlogu, često je teško razgraničiti upotrebu dvaju ili više jezika koji se mogu poznavati u različitim stepenima i koristiti se u raznim domenima (Bugarski, 1989: 44). Dok je arapski u Osmanskom Carstvu percipiran kao jezik znanosti, književnosti, kulture i obrazovanja, u nearapskim sredinama, kakva je bila Bosna, to nije bio jezik svakodnevnog govora i upotrebe. S druge strane, na ovim se prostorima turski jezik nije smatrao posve stranim jezikom, te je bio bliži i pristupačniji javnosti zbog svoje raširene pismene i usmene upotrebe, prije svega u administraciji, vojsci i drugim javnim poslovima. (Ljubović & Grozdanić, 1995: 111).

Navedene okolnosti i značaj koji se pridavao gramatici kao znanosti doprinijeli su sveprisutnosti produkcije i recepcije gramatičkih djela u orijen-

Introduction

An essential segment of the manuscript heritage in Arabic, Turkish, and Persian consists of numerous grammar textbooks and other works that address grammatical norms and rules of these languages from various perspectives. Within the Oriental-Islamic tradition, grammar, especially Arabic grammar, holds a prominent position in scientific classifications. This tradition was transmitted to Bosnia with the advent of Islam and the Ottomans, as evidenced by the extensive collection of grammatical manuscripts written, copied, inherited, endowed, and gifted in this region until the late 19th century. The immense significance, influence, and interweaving of grammar with religious, social, and humanistic sciences are primarily based on the understanding that correct interpretation of Islam's fundamental sources, the Qur'an and Hadith, is not possible without knowledge of the Arabic language. In this context, the necessity of correctly understanding these texts prompted the emergence and development of a grammatical tradition that produced a unique corpus of works guiding the correct use of forms, structures, meanings, and, ultimately, comprehension of words, phrases, or sentences. Another reason for the rich production of grammatical works lies in the fact that any serious engagement with a scientific field implied a high level of grammatical knowledge as part of linguistics, which studies the structure and interrelations of words and constructions in texts (Alispahić, 2021: 76). The study and knowledge of Arabic were considered highly important in Muslim education, while Arabic philology and grammar were regarded as the foundation and starting point for all other scientific fields.

However, in a multilingual context, which diachronically characterizes the Oriental-Islamic civilizational and cultural foundation, it is often challenging to distinguish the use of two or more languages known to varying degrees and used in various domains (Bugarski, 1989: 44). While Arabic in the Ottoman Empire was perceived as the language of science, literature, culture, and education, in non-Arabic-speaking regions like Bosnia, it was not a language of everyday speech and use. On the other hand, Turkish in these areas was not regarded as a completely foreign language, and it was more accessible and familiar to the public due to its widespread written and oral use, especially in administration, the military, and other public affairs (Ljubović & Grozdanić, 1995: 111).

talno-islamskoj civilizaciji u klasičnom i postklasičnom razdoblju, čiji su rukopisni primjerci danas važan dio rukopisnih zbirki širom svijeta. U ovome radu nastojat ćemo analizom rukopisnih djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku iz oblasti gramatike dati doprinos dosadašnjim saznanjima o gramatičkoj tradiciji u Bosni. Na temelju provedenih istraživanja i analize sadržaja rukopisnih djela cilj nam je predstaviti modalitete produkcije i recepcije gramatičkih djela te dominantna metodološka usmjerenja i gramatičke pravce koji se mogu razaznati u Bosni u razdoblju od 16. do 19. stoljeća. Istraživačka baza bile su rukopisne zbirke pohranjene u sljedećim institucijama u Bosni i Hercegovini: Gazi Husrev-begovoj biblioteci, Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci BiH, Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu, Historijskom arhivu Sarajevo, Kantonalnom arhivu Travnik, Arhivu Tuzlanskoga kantona, Općoj biblioteci Tešanj, Muzeju Hercegovine Mostar i Arhivu Hercegovine Mostar. Također, u istraživanja smo integrirali i podatke iz različitih izvora koji su relevantni za temu rada, što uključuje objavljene kataloge rukopisa, podatke dostupne u bazama podataka rukopisa, značajna djela koja se odnose na pisanu baštinu a utemeljena su na rukopisnoj gramatičkoj građi, te podatke iz samih rukopisa, poput biografskih referenci i raznovrsnih bilješki, zapisa čitalaca, prepisivača ili vlasnika i slično. Polazne postavke u pristupu i selekciji rukopisnih djela bit će brojnost rukopisnih primjeraka, učestalost prepisivanja kod bosanskih prepisivača te zastupljenost u obrazovnom sistemu. Posebnu pažnju posvetit ćemo djelima bošnjačkih učenjaka i njihovom doprinosu orijentalno-islamskoj gramatičkoj tradiciji u Bosni.¹

Klasifikacija gramatičkih djela na orijentalnim jezicima u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama

Proučavanje gramatike u cijelom Osmanskom Carstvu u razdoblju od 16. do 19. stoljeća podrazumijevalo je u prvome redu proučavanje gramatike arapskog jezika, što je naslijeđe koje se prenosilo i na nearapska područja, zajedno s islamom i klasičnom islamskom misli i književnošću. U tom

These circumstances, along with the importance attributed to grammar as a science, contributed to the prolific production and reception of grammatical works in the Oriental-Islamic civilization during both the classical and post-classical periods. Today, manuscript copies of these works are an important part of manuscript collections worldwide. This study seeks, through analysis of Arabic, Turkish, and Persian manuscript works in the field of grammar, to contribute to the existing knowledge of the grammatical tradition in Bosnia. Based on conducted research and content analysis of the manuscripts, our goal is to present the modes of production and reception of grammatical works, as well as the dominant methodological approaches and grammatical trends evident in Bosnia from the 16th to the 19th century. The research base consisted of manuscript collections housed in the following institutions in Bosnia and Herzegovina: Gazi Husrev-bey Library, the Bosniak Institute – Adil Zulfikarpašić Foundation, the National and University Library of BiH, the Oriental Institute of the University of Sarajevo, the Historical Archive of Sarajevo, Travnik Cantonal Archive, the Archive of the Tuzla Canton, the Public Library of Tešanj, the Museum of Herzegovina Mostar, and the Archive of Herzegovina Mostar. We also integrated data from various sources relevant to the subject of the study, including published manuscript catalogs, data available in manuscript databases, significant works related to written heritage based on manuscript grammatical material, and information from the manuscripts themselves, such as biographical references and various notes, annotations by readers, copyists, or owners, and so on. The starting points in our approach and selection of manuscripts include the abundance of manuscript copies, the frequency of copying by Bosnian scribes, and their representation in the educational system. Special attention will be given to the works of Bosnian scholars and their contributions to the Oriental-Islamic grammatical tradition in Bosnia.¹

Classification of Grammatical Works in Oriental Languages within Bosnian and Herzegovinian Manuscript Collections

The study of grammar throughout the Ottoman Empire from the 16th to the 19th century primarily

¹ Pri navođenju djela referirat ćemo se samo na jednu od rukopisnih zbirki u kojima smo vršili istraživanja, a u kojoj se može ostvariti uvid u predmetni rukopis. Zbog ograničenog prostora, kao i samog karaktera i ciljeva ovoga rada, smatramo da nije potrebno navoditi sve postojeće rukopisne primjerke određenog djela. Pri tome, nastojat ćemo se u radu referirati na različite zbirke kako bismo istaknuli značaj svake od njih, bez obzira na brojnost rukopisa u njihovim fondovima.

¹ We will refer only to one of the manuscript collections in which we conducted research, providing insight into the specific manuscript. Due to limited space, as well as the nature and goals of this work, we believe it is unnecessary to list all existing manuscript copies of a particular work. In doing so, we will strive to reference different collections in the paper to highlight the significance of each, regardless of the number of manuscripts in their holdings.

vremenskom okviru s pravom se može govoriti o apsolutnoj nadređenosti proučavanja arapske gramatike nad gramatikama svih ostalih jezika kojima se govorilo širom Carstva, pa i gramatike turskog i perzijskog jezika, iako su ova dva jezika u velikom dijelu Carstva imala status službenog jezika.

U skladu s posebnim odnosom koji se kroz svekoliku islamsku povijest njegovao prema arapskom jeziku, i u rukopisnim fondovima Bosne i Hercegovine iz oblasti gramatike, najzastupljenija su djela koja se bave gramatičkim pravilima arapskog jezika. Manji dio njih, u odnosu na sveukupnu građu iz ove oblasti, posvećen je gramatici turskog ili perzijskog jezika. Štaviše, gramatička djela napisana na turskom i perzijskom najčešće se bave gramatikom arapskog jezika, te jezičkim i terminološkim tumačenjima arapskih pojmova, paradigmatskih oblika i slično. Shodno tome, gramatička djela u rukopisnim zbirkama prema svom osnovnom sadržaju mogu se klasificirati na:

- gramatike arapskog jezika (udžbenici i znanstvena djela),
- prijevodi gramatika arapskog jezika na turski, perzijski i bosanski jezik,
- djela na arapskom jeziku o gramatici turskog i perzijskog jezika,
- gramatike turskog i perzijskog jezika.

Arapski jezik se izučavao kao jedan od osnovnih predmeta u cjelokupnom islamskom obrazovanju, te je u skladu s tim i najveći dio rukopisnih gramatičkih djela udžbeničkog karaktera. Vrlo često u komentarima gramatika autori navode da ih pišu kako bi olakšali učenje jezika ili na zahtjev svojih učenika i njihove iskazane potrebe za dodatnim pojašnjenjima određenih gramatičkih pitanja. Takve namjere između ostalih navode Šejh Jujo u djelu *al-Fawa'id al-'Abdiyya* koje je posvetio svome učeniku 'Abdullāhu ibn 'Abdurrahmānu (GHB² R 3883, fol 74a); Ibrāhīm ibn Muḥammad al-Yalwāgī u djelu *Garā'ib al-i'lāl wa al-ištiqāq* koje je napisao nakon molbe prisutnih na jednom njegovom predavanju da pobliže pojašni imenice i padeže u arapskom jeziku (NUB³ Rs 784/2, fol. 25b); Sa'duddīn Mas'ūd ibn 'Umar ibn 'Abdullāh al-Taftāzānī u svome opširnom komentaru djela *Talhīs al-Miftāh* koji je napisao na molbu svojih prijatelja (GHB R 3108, fol. 1a) te drugi brojni autori. U izučavanju arapskog jezika kroz obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini rukopisi gramatičkih djela aktivno su se koristili u nastavi pa čak i nakon pojave štampanih djela iz

focused on Arabic grammar, a legacy passed on to non-Arab regions along with Islam, classical Islamic thought, and literature. Within this time frame, it is fair to speak of the absolute predominance of Arabic grammar study over the grammars of all other languages spoken across the Empire, including Turkish and Persian, even though these two languages held official status in much of the Empire.

In line with the special regard traditionally upheld for the Arabic language throughout Islamic history, the manuscript collections in Bosnia and Herzegovina predominantly feature works dealing with Arabic grammar rules. A smaller portion, relative to the entire corpus in this field, is dedicated to the grammar of the Turkish or Persian language. Furthermore, grammatical works written in Turkish and Persian often address the grammar of Arabic, as well as linguistic and terminological explanations of Arabic terms, paradigmatic forms, and so forth. Consequently, grammatical works in manuscript collections, based on their primary content, can be classified as follows:

- Arabic grammar (textbooks and scientific works),
- Translations of Arabic grammars into Turkish, Persian and Bosnian,
- Works in Arabic about the grammar of Turkish and Persian,
- Turkish and Persian grammars.

Arabic was studied as a core subject within the entire Islamic education system, and accordingly, the majority of grammatical manuscripts have an instructional character. In grammar commentaries, authors often note that they write to facilitate language learning or at the request of their students, who have expressed a need for further clarification on specific grammatical points. Such intentions are mentioned, among others, by Šejh Jujo in *al-Fawa'id al-'Abdiyya*, dedicated to his student 'Abdullāh ibn 'Abdurrahmān (GHB,² Ms 3883, fol 74a); Ibrāhīm ibn Muḥammad al-Yalwāgī in *Garā'ib al-i'lāl wa al-ištiqāq*, which he composed following the request of those present at one of his lectures to explain Arabic nouns and cases in greater detail (NUB,³ Ms 784/2, fol. 25b); and Sa'duddīn Mas'ūd ibn 'Umar ibn 'Abdullāh al-Taftāzānī in his extensive commentary on *Talhīs al-Miftāh*, written at the request of his friends (GHB, Ms 3108, fol. 1a), among many other authors. In Bosnia and Herzegovina, grammatical manuscripts were actively used in teaching Arabic

² GHB – Gazi Husrev-begova biblioteka

³ NUB – Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine

² GHB – Gazi Husrev-bey Library

³ NUB – National and University Library of BiH

te oblasti, među kojima je i prva gramatika arapskog napisana na bosanskom jeziku A. Kadića i H. A. Bulića štampana u Bosni 1907. godine (Kadić i Bulić, 1907).

Iako je najveći dio gramatičkih djela po metodologiji izrade udžbeničkog karaktera, značajan je broj rukopisnih primjeraka respektabilnih djela klasične gramatičke tradicije koja daleko prevazilaze udžbenički nivo. U njima su sadržana mišljenja i ideje tradicionalnih gramatičara poput Sibawayha, al-Qušayrīja, al-Ġurġānīja, Ibn al-Ḥāġiba, al-Zamahšarīja i drugih učenjaka koji se zbog njihovog snažnog utjecaja na mišljenja kasnijih gramatičara, uključujući i savremene lingvističke studije, nikako ne mogu zanemariti. To “nataloženo” lingvističko naslijeđe koje se stoljećima sakupljalo i sačuvalo u gramatičkim djelima predstavlja vrijedan segment opće povijesti lingvističke znanosti na makroplanu i važno svjedočanstvo prošlosti u kulturnoj memoriji bošnjačkog identiteta na mikroplanu.

Od udžbenika do znanstvenog djela:

Osobitosti i sadržaji frekventnih gramatika u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama

Teško je jednu definiciju gramatike primijeniti na sve jezike, s obzirom na brojne različitosti njihovih struktura koje su velikim dijelom određene različitim gramatičkim odnosima koji u njima postoje. Ipak, načelno se može konstatirati da se gramatika tretira kao sistem pravila za povezivanje jezičkih jedinica na svim nivoima jezika, te ovako ustanovljena gramatika obuhvata u užem smislu fonologiju, morfologiju i sintaksu, a u širem još i semantiku (Bugarski, 1989: 95). U tom smislu gramatička djela koja se nalaze u rukopisnim zbirkama u Bosni i Hercegovini po svojoj tematici najvećim dijelom bave se morfologijom (*‘ilm al-ṣarf*) i sintaksom (*‘ilm al-naḥw*) arapskog jezika. Među najbrojnijim, a ujedno po vremenu nastanka i najstarijim rukopisnim djelima iz oblasti morfologije ističu se djela *Taṣrīf al-‘Izzī* ‘Izzuddīna Abū al-Faḍā’ila b. Ibrāhīma b. ‘Abd al-Wahhāba b. ‘Alīja al-Zanġānīja (u. 1257) (NUB, Rs 267/1), *al-Maqṣūd fī al-taṣrīf* o čijem autoru postoji više različitih mišljenja, a najčešće se navodi da je to al-Imām al-A‘zam Abū Ḥanīfa Nu‘mān b. Tābit al-Kūfī (699–767) (NUB, Rs 267/2), te *al-Binā’* za koje se pretpostavlja da ga je napisao Šamsuddīn Aḥmad b. ‘Alī Dīnqūz (u. 1465) (NUB, Rs 267/3). Iako u hronološkom slijedu tri navedena djela pripadaju sasvim različitim razdobljima jer su nastajala u rasponu od nekoliko stoljeća, najčešće su zapisana u istom rukopisnom kodeksu, i to redosljedom kako smo ih naveli, dok

within the educational system, even after the advent of printed works in this field, including the first Arabic grammar written in Bosnian by A. Kadić and H. A. Bulić, published in Bosnia in 1907 (Kadić & Bulić, 1907).

Although most grammatical works are instructional in nature by methodology, a significant number of manuscript copies represent esteemed works within the classical grammatical tradition, which go far beyond the level of a textbook. These contain the opinions and ideas of traditional grammarians such as Sibawayh, al-Qušayrī, al-Ġurġānī, Ibn al-Ḥāġib, al-Zamahšarī, and other scholars, whose influence on subsequent grammarians – and even contemporary linguistic studies – cannot be overlooked. This accumulated linguistic heritage, preserved over centuries in grammatical works, constitutes a valuable segment of the broader history of linguistic science and serves as an essential testament to the past within the cultural memory of Bosnian identity on a micro-level.

From Textbook to Scholarly Work: Characteristics and Content of Frequent Grammars in Bosnian and Herzegovinian Manuscript Collections

It is challenging to apply a single definition of grammar to all languages, given the numerous differences in their structures, which are largely determined by the diverse grammatical relationships present within them. Generally, grammar can be considered a system of rules for connecting linguistic units at all levels of language, encompassing phonology, morphology, and syntax in a narrow sense, and additionally including semantics in a broader sense (Bugarski, 1989: 95). In this context, the grammatical works found in manuscript collections in Bosnia and Herzegovina primarily focus on the morphology (*‘ilm al-ṣarf*) and syntax (*‘ilm al-naḥw*) of the Arabic language. Among the most numerous, and also the oldest in terms of origin, are morphological works such as *Taṣrīf al-‘Izzī* by ‘Izzuddīn Abū al-Faḍā’il b. Ibrāhīm b. ‘Abd al-Wahhāb b. ‘Alī al-Zanġānī (d. 1257) (NUB, Ms 267/1), *al-Maqṣūd fī al-taṣrīf*, often attributed to al-Imām al-A‘zam Abū Ḥanīfa Nu‘mān b. Tābit al-Kūfī (699–767) (NUB, Ms 267/2), and *al-Binā’*, believed to have been authored by Šamsuddīn Aḥmad b. ‘Alī Dīnqūz (d. 1465) (NUB, Ms 267/3). Although these three works originate from different historical periods, spanning several centuries, they are frequently found recorded in the same manuscript codex in the order mentioned, with most copies originating from the 18th century. This arrangement suggests that the

najveći dio prijepisa potječe iz 18. stoljeća. Ovakva forma zapisivanja navodi na zaključak da se djela sadržajno nadopunjuju, te su u pogledu tumačenja ili pojašnjenja gramatičkog sadržaja koji se u njima obrađuje vrlo dobro funkcionirala kao cjelina. Sva tri djela primarno se bave oblicima riječi, s tim što se *Taṣrīf al-‘Izzī* ističe po navođenju velikog broja gramatičkih primjera. U zbirkama se nalazi i veliki broj komentara, kao i prijevoda ovih djela na turski jezik, a prema Ćuriću, koristili su se i kao udžbenici u medresama (Ćurić, 1983: 120-122). U prijevodima na turski jezik najčešći su primjerci *Taṣrīf al-‘Izzīja*, i to prijevodi pod naslovima *Şarf-i ‘arabī* (BI,⁴ Ms 615), te *‘Izzinin i ‘lālları* koji sadrži komentar onog dijela *Taṣrīf al-‘Izzīja* u kojem se govori o riječima s tzv. slabim konsonantima (NUB, Rs 631/4). Prevodioci djela su nepoznati.

Po izrazito velikom broju rukopisnih primjeraka kao i prijevodima na turski jezik ističe se djelo Aḥmada b. ‘Alīja b. Mas‘ūda (u. oko 1397) *Marāḥ al-Arwāḥ* u kojem su detaljno obrađeni potpuni i nepotpuni glagoli, derivacija riječi iz infinitiva, perfekt, imperfekt, imperativ, particip aktivni, particip pasivni, te imenice mjesta, vremena i oruđa u arapskom jeziku (KAT,⁵ R 3/1). Među komentarima ovoga djela najistaknutiji je *Şarḥ Marāḥ al-arwāḥ* Šamsuddīna Aḥmada b. ‘Alīja Dīnqūza (u. 1465) (KAT, R 122). Komentar je ispisan na preko dvije stotina listova, što je dosta opširnije u odnosu na osnovno djelo koje sadrži pedesetak listova, zavisno od prijepisa. U nastavno-obrazovnom procesu *Marāḥ al-arwāḥ* predstavljao je svojevrsan uvod i pripremu učenika za prelazak na višu razinu znanja arapskog jezika i savladavanje složenijeg djela iz morfologije *al-Šāfiya fī al-ṣarf* ili *al-Šāfiya* Ğamāluddīna Abū ‘Amra ‘Utmāna b. ‘Umara b. Abū Bakra Ibn al-Ḥāḡiba (1174–1249) (HAS,⁶ R 493). Kako navodi M. Jahić, *al-Šāfiya* se u povijesti arapske gramatike smatra najvećim i najcjelovitijim klasičnim morfološkim djelom, te je nezaobilazan izvor istraživačima ove gramatičke discipline. Karakteristično za *al-Šāfiyu* jeste da je u njoj al-Ḥāḡib odvojio morfološka pitanja od sintaksičkih, te raspravlja o morfologiji kao posebnoj gramatičkoj disciplini, uključujući i pravopisna pravila arapskog jezika (Jahić, 2019: 203). Pored rukopisnih primjeraka *al-Šāfiye*, u zbirkama je pohranjen i bogat fond komentara ovog djela. Veliki dio prepisivača, vlasnika ili vakifa rukopisa tih djela porijeklom su Bošnjaci iz različitih

works complement each other in content, effectively forming a cohesive unit in explaining or clarifying grammatical content. All three primarily address word forms, with *Taṣrīf al-‘Izzī* distinguished by its extensive grammatical examples. The collections also contain a considerable number of commentaries and Turkish translations of these works, which, according to Ćurić, were used as textbooks in madrasas (Ćurić, 1983: 120-122). The most common Turkish translations of *Taṣrīf al-‘Izzī* appear under titles like *Şarf-i ‘arabī* (BI,⁴ Ms 615) and *‘Izzinin i ‘lālları*, which includes commentary on the part of *Taṣrīf al-‘Izzī* addressing words with so-called weak consonants (NUB, Ms 631/4). The translators of these works remain unknown.

Due to its extensive number of manuscript copies and Turkish translations, *Marāḥ al-Arwāḥ* by Aḥmad b. ‘Alī b. Mas‘ūd (d. ca. 1397) stands out as a comprehensive work on Arabic grammar. This work covers full and deficient verbs, word derivation from infinitives, perfect and imperfect tenses, imperative, active and passive participles, and nouns denoting place, time, and tools (KAT,⁵ Ms 3/1). Among the most notable commentaries on this work is *Şarḥ Marāḥ al-Arwāḥ* by Shamsuddīn Aḥmad b. ‘Alī Dīnqūz (d. 1465) (KAT, Ms 122), spanning over 200 pages, significantly expanding upon the original work’s approximately fifty pages, depending on the copy. In the educational context, *Marāḥ al-Arwāḥ* served as an introductory guide for students progressing to advanced Arabic grammar studies, particularly the intricate work *al-Šāfiya fī al-ṣarf* by Ğamāluddīn Abū ‘Amr ‘Utmān b. ‘Umar b. Abū Bakr Ibn al-Ḥāḡib (1174–1249) (HAS,⁶ Ms 493). As M. Jahić notes, *al-Šāfiya* is considered the most complete classical work on Arabic morphology in the history of Arabic grammar, essential for researchers in this field. It is distinctive that al-Ḥāḡib separates morphology from syntax, discussing morphology as a standalone grammatical discipline and including Arabic orthographic rules (Jahić, 2019: 203). In addition to the manuscript copies of *al-Šāfiya*, collections include a wealth of its commentaries. Many of the copyists, owners, or donors of these manuscripts were Bosnians from various regions of Bosnia, as indicated by notes and annotations in the manuscripts. This wide reception of *al-Šāfiya* and its commentaries is evident in works like *Şarḥ al-Šāfiya* by Ğamāluddīn ‘Abdullāh b. Muḥammad

⁴ BI – Bošnjački institut

⁵ KAT – Kantonalni arhiv Travnik

⁶ HAS – Historijski arhiv Sarajevo

⁴ BI – The Bosniak Institute

⁵ KAT – Travnik Cantonal Archive

⁶ HAS – Historical Archive of Sarajevo

dijelova Bosne, što se može vidjeti iz napomena i bilješki u rukopisima, te je to još jedan pokazatelj široke recepcije kako same *al-Šāfiya* tako i njenih komentara. U tom smislu posebno se ističu *Šarḥ al-Šāfiya* Ġamāluddīna ‘Abdullāha b. Muḥammada b. Aḥmada al-Ḥusayna Nuqrakara (u. 1374) (GHB, R 3193) (Jahić, 2000: 89-96) i *al-Fawā'id al-Šāfiya 'alā i'rāb al-Kāfiya* Ḥusayna b. Aḥmada Zaynija al-Bursawīja (u. 1755) (GHB, R 682) (Jahić, 2000: 378-382). Prema bilješkama u samim rukopisima uočava se da su njihovi vlasnici ili vakifi bili iz Goražda, Mostara, Travnika, Sarajeva, Stoca i Klisa, dok se kao njihovi prepisivači vrlo često navode učenici ili učitelji Karadž-begove medrese u Mostaru i Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, što upućuje na zaključak da su se intenzivno koristili kao udžbenici u navedenim medresama, ali svakako i drugim u tom razdoblju aktivnim medresama na prostoru Bosne i Hercegovine.

U zbirkama je dosta rukopisnih djela naslovljenih kao *al-Amṭila al-muḥtalifa*. Radi se o udžbeniku za početnike u učenju arapskog jezika u kojem su sadržani paradigmatski oblici riječi u arapskom jeziku i primjerima najčešće na oblik *našara* i *fa'ala*. Iako su autori ili priređivači ovakvih gramatika uglavnom nepoznati, po formi i načinu ispisivanja i po određenim bilješkama koje nalazimo na stranicama rukopisa može se zaključiti da su njihovi autori različitih profila, od učenika medresa i učitelja, do onih koji su se osjećali kompetentnim da pojašnjavaju određena pitanja paradigmatskih oblika u arapskom jeziku s kojima su se sami susretali. Djelo pod ovim naslovom pripisuje se i čuvenom Muḥammadu al-Birgīwīju (u. 1573) koji pored paradigmatskih oblika riječi analizira i određena morfološka pitanja arapskog jezika (GHB, R 2451, II fol. 24b-34b).

Najviše gramatičkih djela u rukopisnim zbirkama u Bosni i Hercegovini je iz oblasti sintakse arapskog jezika. Pretežno su to već etablirana djela iz te oblasti, poput *al-Awāmil al-mi'a* Abū Bakra ‘Abdulqāhira b. ‘Abdurrahmāna b. Muḥammada al-Ġurġānīja (u. 1078), jednog od najuglednijih učenjaka u oblasti arapske gramatike (KAT R 76/1). Radi se o manjem djelu, koje je zapravo kompendij al-Ġurġānijevog obimnijeg djela *al-Ġūmal fī 'awāmil al-i'rāb* o regensima u arapskom jeziku. Opću recepciju i utjecaj al-Ġurġānijevih tumačenja sintakse arapskog jezika potvrđuje i veći broj komentara i njegovih prijevoda, kao i djela drugih autora napisanih po uzoru na njega. Među njima se ističu *Tarġama al-'Awāmil al-mi'a*, na turskom jeziku prerađena i skraćena verzija al-Ġurġānijevog

b. Aḥmad al-Ḥusayn Nuqrakar (d. 1374) (GHB, Ms 3193) (Jahić, 2000: 89-96) and *al-Fawā'id al-Šāfiya 'alā i'rāb al-Kāfiya* by Ḥusayn b. Aḥmad Zaynī al-Bursawī (d. 1755) (GHB, Ms 682) (Jahić, 2000: 378-382). Ownership notes in the manuscripts reveal that their possessors or donors hailed from towns such as Goražde, Mostar, Travnik, Sarajevo, Stolac, and Klis. The manuscripts were frequently copied by students or teachers from the Karadž-bey madrasa in Mostar and the Gazi Husrev-bey madrasa in Sarajevo, indicating their prevalent use as textbooks in these and other active madrasas across Bosnia and Herzegovina during that period.

Among the manuscript collections, there is a significant presence of works titled *al-Amṭila al-muḥtalifa*, which served as introductory textbooks for learning Arabic. These works typically cover paradigmatic word forms in Arabic, often exemplified by forms like *našara* and *fa'ala*. While the authors or compilers of such grammars remain mostly unknown, notes and certain features in the manuscripts suggest they were created by a variety of contributors, ranging from madrasa students and teachers to individuals who felt qualified to explain specific paradigmatic forms they encountered. A notable work under this title is also attributed to the famous Muḥammad al-Birgīwī (d. 1573), who not only includes paradigmatic word forms but also analyzes certain morphological aspects of Arabic (GHB, Ms 2451, II fol. 24b-34b).

Most of the grammatical works in Bosnian and Herzegovinian manuscript collections relate to Arabic syntax, primarily consisting of established texts in this field, such as *al-Awāmil al-mi'a* by Abū Bakr ‘Abdulqāhir b. ‘Abdurrahmān b. Muḥammad al-Ġurġānī (d. 1078), one of the most esteemed scholars in Arabic grammar (KAT, Ms 76/1). This smaller text is essentially a compendium of al-Ġurġānī's more extensive work, *al-Ġūmal fī 'awāmil al-i'rāb*, focused on Arabic syntactic agents. The wide reception and influence of al-Ġurġānī's syntactic interpretations are evidenced by the numerous commentaries, translations, and imitation works by other authors. Notable examples include *Tarġama al-'Awāmil al-mi'a*, a Turkish adaptation and condensed version of al-Ġurġānī's work without examples (HAS, Ms 143/3), and *Tafsīl al-'awāmil*, another Turkish work on Arabic syntactic agents (GHB, Ms 4813, 3). Since the authors of these commentaries are largely unknown, it can be inferred that the reception of these works was less about the authority or reputation of their creators and more about the content itself – the analyses presented, interpretations, and

djela bez navođenja primjera (HAS, R 143/3), i *Tafsīl al-‘awāmil*, djelo na turskom jeziku o regensima u arapskoj sintaksi (GHB, R 4813, 3). S obzirom na to da su autori ovih komentara nepoznati, ne može se reći kako je autoritet ili ugled autora imao dominantnu ulogu u recepciji djela, već su sadržaj, odnosno iznesene analize, tumačenja i jasnoća zaključaka bili faktori koji su doprinosili njihovoj širokoj recepciji i upotrebi.

Sažeci al-Ġurġānjevih gramatika *al-Ġumal fī ‘awāmil al-i‘rāb* i *al-‘Awāmil al-mi‘a* sadržani su u djelu pod naslovom *al-Miṣbāḥ fī naḥw* ili *al-Miṣbāḥ* Burhānuddīna Abū al-Faṭḥa Nāšira b. ‘Abdussayyida b. ‘Alīja al-Mutarriẓija (1143–1213) koji se bavi analizom nekolicine gramatičkih fenomena, te obrađuje gramatičku terminologiju (*iṣṭilāḥāt naḥwiyya*), regense (*‘awāmil*) podijeljene prema vrstama, ali i druge gramatičke teme kao što su određene i neodređene imenice, muški i ženski rod, apozitivi, fleksija i slično (*fuṣūl fī al-‘arabiyya*) (NUB, Rs 81/1). *Al-Miṣbāḥ* se sastoji od pet poglavlja, a naročito je poznato uvodno poglavlje, tzv. *Dībāġa* ili *Dībāġa al-ḍaw‘*, koje je u nekim rukopisnim kodeksima prepisano i kao samostalno djelo, a često je i kao zasebna cjelina bilo predmetom komentara drugih autora. Jedan od najfrekventnijih komentara *al-Miṣbāḥa* u zbirkama je *Daw‘ al-Miṣbāḥ Muḥtaṣar al-Miftāḥ* Tāġuddīna Muḥammada b. Muḥammada b. Aḥmada al-Isfarā’inīja (u. 1285), a značajan dio rukopisnih primjeraka ovog djela povezan je s ljudima s prostora Bosne, kroz vakuf ili vlasništvo rukopisa (NUB, Rs 218). Također, uočava se da je dosta rukopisa vezano za medrese u Travniku i Mostaru, tako što su prepisivači vlasnici ili vakifi bili učenici ili predavači u tim medresama.

Fleksijom arapskog jezika bavi se još jedno djelo zastupljeno u rukopisnim zbirkama, *al-I‘rāb ‘an qawā'id al-i‘rāb* Ġamāluddīna Abū Muḥammada ‘Abdullāha b. Yusufa b. Aḥmada Ibn Hišāma (1309–1360) (NUB, Rs 342). Djelo je podijeljeno na četiri poglavlja u kojima se govori o rečenici, prijedloškoj konstrukciji, fleksiji te promjenama sažetih iskaza. Također, u zbirkama su zastupljeni i brojni komentari *al-I‘rāba* različitih autora, a u određenom broju rukopisnih kodeksa, bilo da su u njima zapisani *al-I‘rāb* ili njegov komentar, nalaze se bilješke iz kojih se saznaje da je rukopis često bio u vlasništvu nekog muderrisa – učitelja u medresama, koji su se u nastavi iz gramatike služili ovim udžbenikom.

Poznata i dosta česta praksa u orijentalno-islamskoj tradiciji, naročito u klasičnom razdoblju, bilo je pi-

clarity of conclusions were key factors that contributed to their widespread acceptance and use.

The works *al-Ġumal fī ‘awāmil al-i‘rāb* and *al-‘Awāmil al-mi‘a* by al-Ġurġānī are summarized in *al-Miṣbāḥ fī naḥw* (or *al-Miṣbāḥ*) by Burhānuddīn Abū al-Faṭḥ Nāšir b. ‘Abdussayyid b. ‘Alī al-Mutarriẓī (1143–1213). This text analyzes various grammatical phenomena and covers Arabic grammatical terminology (*iṣṭilāḥāt naḥwiyya*) related to agents (*‘awāmil*) by category, along with other grammatical topics such as definite and indefinite nouns, gender, appositives, and inflection (*fuṣūl fī al-‘arabiyya*) (NUB, Ms 81/1). *Al-Miṣbāḥ* consists of five chapters, with the introductory chapter, known as *Dībāġa* or *Dībāġa al-ḍaw‘*, often transcribed as an independent work and frequently commented upon by other scholars. A prominent commentary is *Daw‘ al-Miṣbāḥ Muḥtaṣar al-Miftāḥ* by Tāġuddīn Muḥammad b. Muḥammad b. Aḥmad al-Isfarā’inī (d. 1285). Many manuscript copies of this commentary are associated with Bosnia, through waqf donations or ownership, particularly from madrasas in Travnik and Mostar where teachers and students owned or transcribed these manuscripts (NUB, Rs 218).

Another significant work on Arabic inflection found in manuscript collections is *al-I‘rāb ‘an qawā'id al-i‘rāb* by Ġamāluddīn Abū Muḥammad ‘Abdullāh b. Yūsuf b. Aḥmad Ibn Hišām (1309–1360) (NUB, Ms 342). Divided into four chapters, it discusses sentence structure, prepositional constructs, inflection, and transformations in brief statements. Numerous commentaries on *al-I‘rāb* are also present in collections, often annotated to indicate ownership by mudarrises (teachers in madrasas) who used it as a textbook.

A well-established practice in classical Oriental-Islamic scholarly tradition, especially in grammar, was the creation of scientific works in verse form, known as “educational poetry” (*al-ši‘r al-ta‘līmī*). Among the most common works of this genre is *al-Hulāša al-alfiyya* or *Alfiyya* by the renowned 13th-century philologist Ġamāluddīn Muḥammad ibn Mālik (1203–1274) (GHB, Ms 3986). This methodologically structured work presents Arabic grammar in a thousand concise verses, necessitating extensive commentary due to its brevity (Muftić, 1998: 30). As a standard textbook in traditional Islamic education, many manuscript copies of *Alfiyya* found in Bosnia and Herzegovina’s collections were part of waqf libraries or owned by madrasas, designated for student and teacher use.

sanje znanstvenih djela u formi stiha tzv. “edukativna poezija” (*al-ši ‘r al-ta ‘līmī*). Među njima su i djela iz područja gramatike, a jedno od najčešćih, kako u rukopisnim zbirkama tako i u nastavnom procesu, jeste *al-Hulāša al-alfiyya* ili *Alfiyya* koje je napisao jedan od najznačajnijih filologa iz 13. stoljeća Ġamāluddīn Muḥammad ibn Mālik (1203–1274) (GHB, R 3986). U metodološkom smislu radi se o djelu u kojem je na izuzetno sistematičan način u hiljadu stihova obrađena gramatika arapskog jezika, ali je zbog svoje konciznosti izazivala potrebu pisanja opširnijih komentara (Muftić, 1998: 30). *Alfiyya* je bila standardni udžbenik u tradicionalnom islamskom obrazovnom sistemu, te ne čudi da su brojni rukopisni primjerci ovoga djela u zbirkama u Bosni i Hercegovini bili dijelom vakufa ili u vlasništvu neke od medresa, namijenjeni za potrebe njihovih učenika i učitelja.

Među “stihovanim” gramatičkim djelima je i *al-Muqaddima al-ağurumiyya*, kraća gramatika arapskog jezika namijenjena početnicima, koju je u formi kaside napisao Abū ‘Abdullāh Muḥammad Ibn ‘Abdullāh ‘Ağurum (u. 1232) i u kojoj se obrađuju deklinacija imenica i konjugacija glagola i sufiksane promjene na kraju riječi (GHB, R 1850/6). Zbog jednostavnog pristupa, *al-Muqaddima al-ağurumiyya* je bila vrlo popularna i često komentirana te nezaobilazan udžbenik u nastavi arapskog jezika.

Pored spomenute al-Hāğibove *al-Šāfiye*, koja se odnosi na morfologiju arapskog jezika, brojni rukopisni primjerci svjedoče o značaju i popularnosti i njegovog drugog djela pod naslovom *al-Kāfiya al-naḥw* ili samo *al-Kāfiya* (KAT, R 5/2). Radi se o jednom od najpoznatijih i najznačajnijih djela iz arapske sintakse koje se bavi osnovnim pravilima sintakse bez al-Hāğibovog detaljnijeg zalaženja u opširnije analize i rasprave o određenim pitanjima. Inače, prevladava mišljenje da *al-Kāfiya* predstavlja novu etapu u pisanju gramatičkih djela iz arapskog jezika u metodološkom pogledu. Odlikuje se konciznošću, sveobuhvatnošću i preciznošću, zbog čega je dugo služila kao školski udžbenik te je bila predmet raznih komentara i glosa uz komentare. Napisana je u formi kompendija u kojem Ibn al-Hāğib na sistematičan i jasan način raspravlja o osnovnim pravilima arapske sintakse, bez tretiranja sporednih gramatičkih pitanja, zbog čega je lahko prihvaćana u širim krugovima, od početnika u učenju arapskog jezika do učenjaka (Jahić, 2019: 212). U zbirkama smo evidentirali oko četrdeset rukopisa komentara *al-Kāfiye* na arapskom jeziku. Pored toga, tu su i komentari na turskom i perzijskom jeziku, za-

Among the “verse-form” grammar works is *al-Muqaddima al-ağurumiyya*, a shorter Arabic grammar for beginners written as a qasida by Abū ‘Abdullāh Muḥammad Ibn ‘Abdullāh ‘Ağurum (d. 1232). It covers noun declension, verb conjugation, and suffixal changes at the word's end (GHB, Ms 1850/6). Due to its straightforward approach, *al-Muqaddima al-ağurumiyya* became highly popular and frequently commented on, serving as an essential textbook in Arabic language instruction.

In addition to al-Hāğib's *al-Šāfiya*, which focuses on Arabic morphology, many manuscript copies attest to the significance and popularity of another of his works, *al-Kāfiya al-naḥw* (or simply *al-Kāfiya*) (KAT, Ms 5/2). This is one of the most renowned works on Arabic syntax, addressing the fundamental rules concisely and comprehensively without delving into lengthy analyses or discussions. *Al-Kāfiya* is regarded as marking a new phase in Arabic grammar writing, known for its clarity and systematic presentation of core syntactical rules. It was widely accepted, appealing to beginners and scholars alike (Jahić, 2019: 212). Around forty manuscripts of *al-Kāfiya* commentaries are found in Arabic within the collections, with additional commentaries in Turkish and Persian, as well as summaries (*muḥtasar*), poetic renditions (*manẓūma*), and works on grammatical analysis (*i‘rāb*). *Al-Kāfiya* was used for a long time as a textbook in secondary schools, especially in teaching in Kharijite madrasas (Ljubović & Grozdanić, 1995: 12). Two prevalent commentaries on *al-Kāfiya* in Bosnian manuscript collections are *al-Fawā'id al-ḍiyaiyya* by Nūruddīn ‘Abdurrahmān al-Ġāmī (1414–1492) (NUB, Ms 657) and *al-Fawā'id al-Šāfiya ‘alā i‘rāb al-Kāfiya* by Ḥusayn al-Bursawī (d. 1755) (GHB, Ms 1500,1), with many manuscript owners or scribes originating from Bosnia. Al-Bursawī also authored a commentary on *al-Awāmila al-ğadīda* by Muḥammad b. Pir ‘Alī al-Birgiwī (1521–1573), a significant work on Arabic syntax from the 16th century. In his commentary, titled *Ta’līq al-fawāḍil ‘alā i‘rāb al-‘awāmil* (KAT, Ms 77/2), al-Bursawī uses intertextual references to contextualize grammatical opinions and support his interpretations.

Al-Birgiwī's works, spanning various scientific fields, including *al-Awāmila al-ğadīda* and *Izhār al-asrār* in Arabic syntax, are particularly common in Bosnian collections, underscoring his broad influence. M. Ždralović documented al-Birgiwī's works in the first three catalogs of the Gazi Husrev-bey Library, the Archive of Herzegovina in Mostar, and the Yugoslavia Academy Archive in Zagreb, noting

tim kompendiji (*muhtasar*), prepjevane varijante (*manzūma*) i djela koja se bave gramatičkom analizom (*i'rāb*). *Al-Kāfiya* se dugo vremena koristila kao udžbenik u školama srednjeg stepena obrazovanja, naročito u nastavi u *haridž medresama* (Ljubović i Grozdanić, 1995: 12). Najčešći komentari *al-Kāfiye* koji nalazimo u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama su *al-Fawā'id al-ḍiyaiyya* Nūruddīna 'Abdurrahmāna al-Ġāmīja (1414–1492) (NUB, Rs 657) i *al-Fawā'id al-Šāfiya 'alā i'rāb al-Kāfiya* Ḥusayna al-Bursawīja (u. 1755) (GHB, R 1500,1), čiji su prepisivači ili vlasnici ovih rukopisa vrlo često porijeklom iz Bosne. Al-Bursawī je i autor komentara još jednog vrlo utjecajnog djela u oblasti arapske sintakse iz 16. stoljeća, *al-Awāmil al-ḡadīda* Muḥammada b. Pir 'Alīja al-Birgīwīja (1521–1573). U navedenom al-Bursawījevom komentaru pod naslovom *Ta'līq al-fawā'id 'alā i'rāb al-'awāmil* (KAT, R 77/2) do izražaja dolazi intertekstualno relacianiranje s autoritetima u oblasti gramatike i kontekstualiziranje njihovih mišljenja s ciljem potvrde vlastitih stavova. Inače, al-Birgīwījeva djela iz različitih oblasti znanosti, među kojima su iz arapske sintakse *al-Awāmil al-ḡadīda* i *Izhār al-asrār*, izuzetno su česta u bosanskohercegovačkim zbirkama, što govori o širokoj recepciji i utjecaju ovog autora u Bosni, o čemu je podrobnije pisao M. Ždralović. Na temelju rukopisnih djela evidentiranih u prva tri kataloga Gazi Husrev-begove biblioteke, te Arhiva Hercegovine u Mostaru i Arhiva Jugoslavenske akademije u Zagrebu, Ždralović je objavio pregled naslova al-Birgīwījevih djela zastupljenih u navedenim zbirkama. Uvidom u navedeni popis zapaža se da su najbrojnija upravo djela iz gramatike (Ždralović, 1991).

U rukopisnim zbirkama postoji i određeni broj djela koja se bave analizom izdvojenih jezičkih pojmova, riječi, sintagmi, izraza ili formulacija, pri čemu njihovi autori intenzivno komuniciraju i referiraju se na djela o kojima smo pisali. Neka od takvih djela su: *al-Aškāl 'ašara al-mut'allaqa bi awa'il al-Kāfiya*, rasprava na turskom jeziku o definiciji pojma *kalima* (riječ), u kojoj nepoznati autor nudi deset načina definiranja ovoga pojma na temelju Ibn al-Hāḡibovog tumačenja ove riječi u djelu *al-Kāfiya* (GHB R 5132, 2); *al-Risāla al-'adliyya* rasprava na arapskom jeziku o tumačenju riječi *'adl* (pravda) Mulla-zāde Muḥammada al-Kurdīja al-Sahrānīja (u. 1653) na temelju al-Ġāmījevog mišljenja i obrazloženja (GHB R 7327, 4); *Risāla fī i'rāb radijallāhu ta'āla 'ankum* na turskom jeziku, u kojoj se autor bavi gramatičkom analizom i upotrebom iskaza iz naslova djela, vrlo frekventne upotrebe u islamskoj

the predominance of grammatical works (Ždralović, 1991).

In manuscript collections, there exists a number of works that analyze specific linguistic concepts, words, phrases, expressions, or formulations, where their authors actively communicate and reference the works discussed previously. Some of these works include: *al-Aškāl 'ašara al-mut'allaqa bi awa'il al-Kāfiya* – this Turkish-language dissertation discusses the definition of the term *kalima* (word), in which an unknown author presents ten ways to define this concept based on Ibn al-Hāḡib's interpretation in *al-Kāfiya* (GHB, Ms 5132, 2); *al-Risāla al-'adliyya* – an Arabic-language treatise interpreting the word *'adl* (justice) by Mulla-zāde Muḥammad al-Kurdī al-Sahrānī (d. 1653), which relies on al-Ġāmī's opinions and explanations (GHB, Ms 7327, 4); *Risāla fī i'rāb radijallāhu ta'āla 'ankum* – a Turkish-language work where the author engages in grammatical analysis and the use of the expression in the title, a frequently used phrase in Islamic tradition. Interestingly, this work is often found as an introductory part in manuscripts of commentaries on al-Ġurḡānī's work *al-Awāmil al-mi'a* (GHB, Ms 3872, 2).

Frequent works on Arabic grammar that we have discussed are also prevalent in Turkish translations, often accompanied by various comments in the margins or within the text. Moreover, in the Arabic transcriptions themselves, it is noticeable that scribes leave larger spaces within the text or create wider margins intended for subsequent entries of comments and explanations, which are most often in Turkish.

In significantly smaller quantities, manuscripts of Turkish and Persian grammars written in these languages are represented in Bosnian and Herzegovinian manuscript collections. This may be best illustrated by the note from Šamsuddīn Aḡmad b. Sulaymān Ibn Kamāl-paša (d. 1539), the author of the Persian grammar *al-Amṭila al-farisiyya*, written in Arabic, who states that it makes no sense to write grammar in Persian because interpretations in Persian would not be beneficial to anyone who is not Persian. This work is also known by the title *Risāla fī al-amṭila al-muḡtalifa fī taṣrīf al-afa'āl* (KAT, Ms 12).

Among other works by Kemal-paša found in Bosnian and Herzegovinian collections is *Risāla-i Yā'iyya*, a Turkish-language treatise discussing the various meanings of the morpheme “y” (ی) at the end of words in Persian (HAS, Ms 633/1).

One of the rare Persian grammars is an interesting manuscript code listed as *Maḡmū'a* in the Gazi Hus-

tradicii. Zanimljivo je da se ovo djelo često nalazi zapisano kao uvodni dio u rukopisima komentara al-Ġurġānijevog djela *al-Awāmil al-mi'a* (GHB R 3872, 2).

Frekventna djela iz gramatike arapskog jezika, o kojima smo govorili, česta su i u prijevodima na turski jezik, praćena različitim komentarima na marginama ili unutar teksta. Štaviše, u samim prijevodima na arapskom jeziku moguće je uočiti da prepisivači ostavljaju veći prored unutar teksta ili prave šire margine namijenjene za naknadno unošenje komentara i pojašnjenja koja su najčešće na turskom jeziku.

U znatno manjem obimu u bosanskohercegovačkim rukopisnim zbirkama zastupljeni su rukopisi gramatika turskog i perzijskog jezika napisani na ovim jezicima. Zašto je to tako možda ponajbolje opisuje napomena Šamsuddīna Aḥmada b. Sulaymāna Ibn Kamāl-paše (u. 1539), autora gramatike perzijskog jezika *al-Amṭila al-farisiyya* napisane na arapskom jeziku, koji navodi da nema smisla pisati gramatiku na perzijskom jeziku zbog toga što tumačenje na perzijskom jeziku ne bi koristilo nikome od neperzijanaca. Navedeno djelo poznato je i pod naslovom *Risāla fī al-amṭila al-muḥtalifa fī taṣrīf al-afa'al* (KAT, R 12). Od drugih Kemal-pašinih djela u bosanskohercegovačkim zbirkama zastupljeno je i djelo *Risāla-i Yā'īyya*, rasprava na turskom jeziku o različitim značenjima morfema "y" (ع) na kraju riječi u perzijskom jeziku (HAS, R 633/1).

Među rijetkim gramatikama perzijskog jezika je zanimljiv rukopisni kodeks zaveden kao *Mağmū'a* u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (GHB, R 2722), koji između ostalog sadrži odlomke iz nekih arapskih gramatika, ali i djelo naslovljeno kao *al-Amṭila muḥtalifa* s glagolskim paradigmama perzijskog jezika, praćeno prijevodom i kraćim tumačenjem na arapskom i turskom jeziku. Pored toga, u navedenom kodeksu nakon ovoga djela nalazi se zapisan odlomak iz nekog poučnog djela na perzijskom jeziku s prijevodom na turski jezik, zatim perzijsko-turski rječnik, te odlomci nepoznate gramatike perzijskog jezika s objašnjenjima na turskom jeziku, što upućuje na namjeru prepisivača da posebnu pažnju posveti upravo pitanjima gramatike perzijskog jezika. Sadržaj nekih dokumenata i pisama, koji su također zapisani u ovoj zbirci, odnosi se na ljude i dešavanja iz Zvornika i njegove okoline u prvoj polovini 19. stoljeća, te se može zaključiti da je autor ili sastavljač ove zbirke s ovog područja (Dobrača, 2002: 983-985).

rev-bey Library (GHB, Ms 2722), which contains, among other things, excerpts from some Arabic grammars, as well as a work titled *al-Amṭila muḥtalifa* with verb paradigms of the Persian language, accompanied by translations and brief explanations in Arabic and Turkish. Additionally, this code includes a passage from an instructional work in Persian with a Turkish translation, a Persian-Turkish dictionary, and excerpts of an unknown Persian grammar with explanations in Turkish. This indicates the scribe's intention to pay special attention to the questions of Persian grammar.

The contents of some documents and letters, also recorded in this collection, pertain to individuals and events from Zvornik and its surroundings in the first half of the 19th century. Therefore, it can be concluded that the author or compiler of this collection is from this area (Dobrača, 2002: 983-985).

Oriental-Islamic Grammatical Tradition in the Works of Bosniak Authors

Manuscripts of grammars authored by individuals of Bosnian origin primarily date back to the 18th century, encompassing textbooks, commentaries, and translations of authoritative grammatical works in the field. The earliest known works by a Bosnian in the area of grammar are the Turkish translations and commentaries on *al-Kāfiya* (HAS, Ms 450) and *al-Šāfiya* (BI, Ms 108) by Aḥmad Sūdī Būsawī (d. 1593). According to Bašagić, these Sūdī's works represent "the first attempt at teaching the Arabic language using Arabic books in Turkish literature" (Bašagić, 1986: 56).

Sūdī's translations and commentaries reflect his excellent knowledge of Arabic morphology and syntax, as well as the rich grammatical tradition he draws upon. He utilizes other commentaries referenced in the introduction of his works, providing a brief but highly informative insight into the development and status of Arabic syntax studies (Ljubović & Grozdanić, 1995: 112). In his commentaries, Sūdī critically explains and presents arguments in favor of Ibn Ḥāḡib's views and interpretations, aiming to make them more accessible and clearer. A. Mulović and V. Mataradžija have written more extensively about Sūdī's commenting methodology, noting that it differs between the two works. Through comparative analysis, the authors have determined that Sūdī is detailed in his morphological and syntactical analyses accompanying extensive explanations of the original text in his commentary on *al-Kāfiya*, while in *al-Šāfiya*, he focuses on literal translation,

Orijentalno-islamska gramatička tradicija u djelima bošnjačkih autora

Rukopisi gramatika čiji su autori porijeklom iz Bosne najvećim dijelom datiraju iz 18. stoljeća, a obuhvataju udžbenike gramatika te komentare i prijevode gramatičkih djela autoriteta iz ove oblasti. Prva poznata djela nekog Bošnjaka iz oblasti gramatike jesu prijevodi na turski jezik i komentari *al-Kāfiye* (HAS, R 450) i *al-Šāfiye* (BI, Ms 108) Aḥmada Sūdīja Būsnawīja (u. 1593). Kako navodi Bašagić, ova Sūdijeva djela predstavljaju “prvi atentat na obuku arapskog jezika po arapskim knjigama u turskoj literaturi” (Bašagić, 1986: 56). U Sūdijevim prijevodima i komentarima ogleda se njegovo odlično poznavanje morfologije i sintakse arapskog jezika, ali i bogate gramatičke tradicije s obzirom na to da se služi i drugim komentarima koje navodi u uvodu djela, te daje kratak, ali vrlo informativan uvid u razvoj i stanje izučavanja arapske sintakse (Ljubović i Grozdanić, 1995: 112). U svojim komentarima Sūdī kritički objašnjava i iznosi argumente u korist Ibn Ḥāḡibovih stavova i tumačenja koja nastoji učiniti pristupačnijima i jasnijima. Detaljnije o Sūdijevoj metodologiji komentiranja pisale su A. Mulović i V. Mataradžija konstatirajući da ona nije ista u oba djela. U poređnom analizom autorice su utvrdile da je u komentiranju *al-Kāfiye* Sūdī detaljan u svojim morfološkim i sintaksičkim analizama koje prate opširna objašnjenja odlomaka izvornika, dok se kod *al-Šāfiye* fokusira na doslovni prijevod, a njegova pojašnjenja su kratka i ilustrirana primjerima (Mulović i Mataradžija, 2023: 29).

Pored Sūdija, s *al-Kāfiyom* se povezuje i jedan od najznačajnijih bošnjačkih gramatičara u osmanskom razdoblju Muḥammad b. Mūsā al-Būsnawī ‘Allamek (u. 1636), koji je napisao glosu al-Ġāmījevom komentaru *al-Kāfiye* pod naslovom *Hāšiya ‘alā al-fawā’id al-diyāiyya* (GHB, R 1698), te jednu glosu u kojoj iznosi oštru kritičku analizu stavova i mišljenja Isāmuḍḍīna al-Isfarā’īnīja koji napada al-Ġāmīja i njegove stavove (Šabanović, 1973: 146). Tako Allamek korespondira s dominantno “autoritativnim kontinuiranjem tradicije” (Duraković, 2018: 90), ali i sam postaje dio tradicijskog lanca i sasvim meritorno doprinosi afirmaciji Ibn Ḥāḡibovog djela. Istovremeno, kroz glose koje obuhvataju širok opus različitih pitanja, iskazuje i značajnu dozu autorske originalnosti, ne samo tako što se opredijeli između različitih stajališta više autora već i sam donosi zaključke do kojih dolazi vlastitim istraživanjima, znalačkom analizom i logičkim promišljanjima (Ljubović i Grozdanić, 1995: 115).

with his explanations being shorter and illustrated with examples (Mulović & Mataradžija, 2023: 29).

In addition to Sūdī, Muḥammad b. Mūsā al-Būsnawī ‘Allamek (d. 1636) is associated with *al-Kāfiya* as one of the most significant Bosnian grammarians of the Ottoman period. He authored a gloss on al-Ġāmī’s commentary on *al-Kāfiya*, titled *Hāšiya ‘alā al-fawā’id al-diyāiyya* (GHB, Ms 1698), as well as a gloss providing a sharp critical analysis of the views and opinions of Isāmuḍḍīn al-Isfarā’īnī, who attacks al-Ġāmī and his perspectives (Šabanović, 1973: 146). Thus, Allamek corresponds with the predominantly “authoritative continuity of tradition” (Duraković, 2018: 90) while also becoming part of the traditional chain and significantly contributing to the affirmation of Ibn Ḥāḡib’s work.

Simultaneously, through glosses encompassing a broad range of different issues, he expresses a notable degree of authorial originality, not only by positioning himself between various viewpoints of multiple authors but also by reaching conclusions derived from his own research, knowledgeable analysis, and logical reasoning (Ljubović & Grozdanić, 1995: 115).

In the works of Bosniak authors, there is a notable tendency to synthesize morphological and syntactic issues of the Arabic language that arise from practical experiences and dilemmas encountered by the authors themselves or observed in their students whom they taught grammar. ‘Abd al-Kamāl Ismā’il b. al-Ḥāḡḡ al-Trawnīkī – Travničanin (d. after 1643) wrote an Arabic language textbook titled *al-Namliyya fī izḥār ‘alā qawā’id al-ṣarfiyya wa al-naḥwiyya*, which encompasses the morphology and syntax of the Arabic language (NUB, Ms 178). O. Mušić thoroughly examined the content and structure of this work, noting that it is divided into three chapters based on the practice of Arabic grammarians: concerning nouns, verbs, and particles. Travničanin significantly relied on al-Ḥāḡib’s works in this field. Comparing the material addressed by the Travničanin with that of the classical textbook *al-Kāfiya*, Mušić concludes that many chapters are either not covered at all or are only partially addressed, including the syntax of cases, the division of sentences, and conditional sentences. Additionally, Travničanin did not adhere to the customary arrangement and presentation but followed his own structure (Mušić, 1958). It is clear from this that Travničanin, while respecting traditional conventions, defined unclear and problematic issues in traditional Arabic grammars based on his own desires and intentions, as well as his personal practice and expe-

Kod bošnjačkih autora zapaža se i sklonost ka sintetiziranju morfoloških i sintaksičkih problema arapskog jezika proizišla iz prakse i problema i nedoumice s kojima su se i sami susretali ili su ih pak primjećivali kod svojih učenika koje su podučavali gramatici. ‘Abd al-Kamāl Ismā‘il b. al-Ḥāḡḡ al-Trawnīkī – Travničan (u. poslije 1643) napisao je udžbenik arapskog jezika *al-Namliyya fī izhār ‘alā qawā‘id al-šarfiyya wa al-naḥwiyya* u kojem je obuhvatio morfologiju i sintaksu arapskog jezika (NUB, Rs 178). Sadržajem i strukturom navedenog djela detaljno se bavio O. Mušić koji navodi da je djelo podijeljeno na tri poglavlja po uzoru na praksu arapskih gramatičara: o imenima, glagolima i česticama, te da se Travničanin značajno oslanjao na al-Ḥāḡibova djela iz ove oblasti. Poredeći materiju kojom se bavio Travničanin s materijom klasičnog udžbenika *al-Kāfiyye*, Mušić zaključuje da mnoga poglavlja nisu nikako ili su samo djelomično obrađena, i to: sintaksa padeža, podjela rečenica, pogodbeni rečenica. Uz to, Travničanin se nije držao ni uobičajenog rasporeda i načina izlaganja, već je slijedio vlastiti raspored (Mušić, 1958). Iz tog je jasno da je Travničanin, uz poštivanje tradicijskih uzusa, ipak po vlastitoj želji i htijenju, a na osnovu lične prakse i iskustva, definirao nerazjašnjenja i problematična pitanja u tradicionalnim arapskim gramatikama te je iza sebe ostavio na određeni način samostalno gramatičko djelo.

Muṣṭafā b. Yūsuf b. Murād – Mustafa Ejubović Šejh Jujo (1650–1707) napisao je komentar djela *al-Awāmil al-mi‘a* u kojem je pokazao izvanredno poznavanje tradicije, različitih tekstova i cijelih djela iz oblasti gramatike te stajališta kufske i basranske gramatičke škole (GHB R 1795, VI). U analizi ovog Šejh-Jujinog komentara A. Mulović ističe da on vrlo rijetko iznosi svoje mišljenje, pa čak i kada navodi dijametralno suprotne stavove, čitaocima prepušta izbor da se priklone ovoj ili onoj školi (Mulović, 2012: 133). Šejh Jujo je u stalnom dijalogu s tradicijom te kroz cijeli tekst parafrizira i citira različite stavove niza gramatičara različitih filoloških škola, a najviše se poziva na Ibn Ḥāḡibovu *al-Kāfiyyu*. Takav postupak, karakterističan za orijentalno-islamsku tradiciju, Mulović posmatra iz ugla poststrukturalnih teorija i u Šejh-Jujinom djelu prepoznaje i analizira elemente intertekstualnosti koja ga “uvodi u krug sjajnih komentatora orijentalno-islamskog svijeta” (Mulović, 2015: 47).

Šejh Jujo autor je i djela *al-Fawāid al-‘abdiyya* – komentara na kraće, ali vrlo značajno djelo iz arapske sintakse *al-Unmuzāḡ li al-naḥw* Abū al-Qāsima ‘Umara al-Zamahšarīja (1075–1144), koje

rience, thus leaving behind a somewhat independent grammatical work.

Muṣṭafā b. Yūsuf b. Murād – Mustafa Ejubović Šejh Jujo (1650–1707) wrote a commentary on the work *al-Awāmil al-mi‘a*, in which he demonstrated an extraordinary knowledge of the tradition, various texts, and entire works in the field of grammar, as well as the viewpoints of the Kufa and Basra grammatical schools (GHB, Ms 1795, VI). In her analysis of this commentary by Šejh Jujo, A. Mulović emphasizes that he very rarely expresses his own opinion; even when presenting diametrically opposing views, he leaves it up to the readers to align themselves with one school or the other (Mulović, 2012: 133).

Šejh Jujo is in constant dialogue with the tradition, paraphrasing and citing various viewpoints of numerous grammarians from different philological schools throughout the text, with the most references to Ibn Ḥāḡib’s *al-Kāfiyya*. This approach, characteristic of the Oriental-Islamic tradition, is viewed by Mulović through the lens of poststructuralist theories, where she recognizes and analyzes elements of intertextuality in Šejh Jujo’s work, which “introduces him into the circle of brilliant commentators of the Oriental-Islamic world” (Mulović, 2015: 47). Šejh Jujo is also the author of *al-Fawāid al-‘abdiyya*, a commentary on a shorter yet highly significant work in Arabic syntax, *al-Unmuzāḡ li al-naḥw* by Abū al-Qāsim ‘Umar al-Zamahšarī (1075–1144). This work is characterized by very concise descriptions of grammatical units and examples, spanning only about fifteen pages, depending on the manuscript (GHB, Ms 3883). In his commentary, Šejh Jujo primarily focuses on the analysis of the grammatical treatment of accusative adverbs, making it possible to assert that this work represents Arabic grammar in its traditional sense. As Jahić notes, the semantic aspect of the analysis of accusatives is particularly significant in Arabic grammar, as accusatives as a grammatical category are expressed through various grammatical means in other languages, leading to morphological distinctions, while in Arabic grammar, they are all expressed in the same way. The methodology of grammatical analysis followed by Šejh Jujo, in addition to being in accordance with the traditional approach to studying Arabic grammar, also aligns with contemporary methods of describing the Arabic language, according to Jahić (Jahić, 1996: 45–46).

Ibrāhīm Opijač (d. 1726), a renowned student of Šejh Jujo, wrote a commentary on al-Muṭarriẓi’s

karakteriziraju vrlo sažeti opisi gramatičkih jedinica i primjeri na svega petnaestak listova, ovisno o prijepisu (GHB, R 3883). U svome komentaru Šejh Jujo primarno se bavi analizom gramatičke obrade priloških akuzativa te se može reći da navedeno djelo predstavlja gramatiku arapskog jezika u njenom tradicionalnom značenju, jer, kako navodi Jahić, semantički aspekt analize akuzativa posebno je značajan u arapskoj gramatici, budući da se akuzativi kao gramatička kategorija u drugim jezicima ostvaruju pomoću više različitih gramatičkih sredstava, čime se i na morfološkom nivou međusobno razlikuju, dok se u gramatici arapskog jezika ostvaruju svi na isti način. Metodologija gramatičkih analiza koju slijedi Šejh Jujo, osim što je u skladu s tradicionalnim pristupom proučavanju gramatike arapskog jezika, prema Jahiću, odgovara i savremenim metodama opisa arapskog jezika (Jahić, 1996: 45-46).

Ibrāhīm Opijač (u. 1726), čuveni Šejh-Jujin učenik, napisao je na preko stotinu listova komentar al-Muṭarriẓijevog *al-Miṣbaḥa* (GHB, R 3932) te kompendij arapske gramatike pod naslovom *al-Muḥtaṣar fī al-naḥw* (GHB, R 6665, II), što se ujedno smatra i njegovim posljednjim napisanim djelom (Šabanović, 1973: 442-443). Riječ je o jednoj vrsti samostalne gramatike arapskog jezika u kojoj Opijač napušta tradicionalnu formu pisanja komentara, te kao gore spomenuti Ismail Travničanin piše kratku i samostalnu gramatiku ne pozivajući se ni na čije ime ili naslov.

S obzirom na to da je djelo nastalo u formi kompendija i predstavlja autorovo posljednje djelo, M. Softić navodi da je ono rezultat Opijačevog višegodišnjeg izučavanja i stečenog iskustva u podučavanju arapskog jezika. Kako i sam kaže, Opijač se za ovako sažetu formu odlučio kako bi učenicima olakšao stjecanje znanja, s obzirom na to da su djela koja su u to doba služila kao udžbenici u izučavanju arapskog jezika svojim pretežno opširnim sadržajima uveliko prevazilazila potrebe i zahtjeve učenika. Softić ističe da ovo djelo, s jedne strane, može poslužiti kao dokaz autorove stručnosti i vještine u interpretiranju važnih gramatičkih pravila, dok – s druge strane – označava autorovo misaono osamostaljivanje i stremljenje da se u izučavanje jezika uvedu praktičnije metode koje će koristiti novim generacijama (Softić, 2002: 137-142).

Nekoliko gramatika čiji su autori manje poznati bošnjački autori nastale su krajem 18. i početkom 19. stoljeća te su napisane pod utjecajem i po uzoru na al-Birgīwījeva djela iz ove oblasti. Muḥammad b. Yūsuf Fūyīnīcawī Čalabī al-Busnawī (u. 1769)

al-Miṣbaḥ, extending over a hundred pages (GHB, Ms 3932), as well as a compendium of Arabic grammar titled *al-Muḥtaṣar fī al-naḥw* (GHB, Ms 6665, II), which is considered his last written work (Šabanović, 1973: 442-443). This work is a type of independent Arabic grammar in which Opijač abandons the traditional form of writing commentaries. Similar to the aforementioned Ismail Travničanin, he writes a short and independent grammar without referencing anyone else's name or title.

Given that the work was created in the form of a compendium and represents the author's final work, M. Softić notes that it is the result of Opijač's years of study and acquired experience in teaching Arabic. As he himself states, Opijač opted for this concise format to facilitate knowledge acquisition for his students, considering that the works used as textbooks for studying Arabic at the time largely exceeded the needs and demands of the learners due to their predominantly extensive content. Softić emphasizes that this work, on one hand, serves as evidence of the author's expertise and skill in interpreting important grammatical rules, while – on the other hand – it signifies the author's intellectual independence and aspiration to introduce more practical methods in language study that would benefit new generations (Softić, 2002: 137-142).

Several grammars authored by lesser-known Bosnian authors emerged in the late 18th and early 19th centuries, written under the influence of and modeled after al-Birgīwī's works in this field. Muḥammad b. Yūsuf Fūyīnīcawī Čalabī al-Busnawī (d. 1769) wrote *Ṭabīb al-mubtadi'īn*, a work on Arabic syntax in Turkish, modeled after al-Birgīwī's work *Iẓhār al-asrār* (GHB, Ms 3365, II). Subsequently, Muṣṭafā b. Faḍlullāh Salīm-zāde from Čajniče (d. after 1826) authored a short work on morphology titled *Bidāya al-Mubtadi'*, in which he utilized well-known works in this field, as he himself states, with the intention of facilitating the learning of Arabic grammar for beginners, titling the work after al-Birgīwī's similarly named work (GHB, Ms 8920, I). Ga'far Šādiq from Kulen-Vakuf (d. after 1888) wrote *Mu'rib 'awāmilī*, which contains a grammatical analysis of the introductory part of *al-Awāmil al-Ġadīda*, written in Turkish (GHB, Ms 5052). A shorter commentary on the same work in Turkish was also written by 'Ābid 'Umar Hūġik – Abid Omerhodžić (d. 1663), titled *'Awāmilin mu'ribi* (GHB, Ms 4198).

In addition to translations into Turkish and Persian, there exists a smaller number of translations of grammars into Bosnian within the collections.

napisao je *Ṭabīb al-mubtadi'īn* iz arapske sintakse na turskom jeziku po uzoru na al-Birgīwījevo djelo *Izhār al-asrār* (GHB, R 3365,II). Zatim, Muṣṭafā b. Faḍlullāh Salīm-zāde iz Čajniča (u. poslije 1826) napisao je kratko djelo iz morfologije *Bidāya al-Mubtadī* u kojem se služio poznatim djelima iz ove oblasti, kako i sam navodi, s namjerom da olakša učenje gramatike arapskog jezika početnicima, dok je djelo naslovio po ugledu na Birgīwījevo djelo pod sličnim naslovom (GHB, R 8920,1). Ga'far Šādiq iz Kulen-Vakufa (u. poslije 1888) napisao je *Mu'rib 'awāmili* u kojem je sadržana gramatička analiza uvodnog dijela *al-Awāmil al-Ġadīda* napisana na turskom jeziku (GHB, R 5052). Kraći komentar na turskom jeziku istog djela napisao je i 'Ābid 'Umar Hūḡik – Abid Omerhodžić (u. 1663) naslovivši ga *'Awāmilin mu'ribi* (GHB, R 4198).

Pored prijevoda na turski i perzijski jezik, u zbirkama postoji i manji broj primjeraka prijevoda gramatika na bosanski jezik. Iako je riječ o simboličnom fondu od svega nekoliko rukopisa, naročito ako se uzme u obzir obiman korpus rukopisa iz područja gramatike, radi se o zanimljivim i za povijest proučavanja gramatike i gramatičke tradicije u Bosni izuzetno važnim djelima. Takva djela uglavnom su nastajala početkom 20. stoljeća i vezana su za nastavu i školsku poduku, i to uglavnom na Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu.

Muhamed Behlilović (u. 1931) napisao je početnu gramatiku arapskog jezika na bosanskom jeziku u trideset lekcija s vježbama i rječnikom, koja se najvjerovatnije koristila u nastavi na Šerijatskoj sudačkoj školi gdje je Behlilović predavao arapski jezik (GHB, R 3388). Zatim, Ahmet Šolbat, učenik Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, prepisao je bilježnicu predavanja iz gramatike turskog jezika u prijevodu na bosanski jezik 1917. godine (BI, Ms 972). Na kraju, navest ćemo kodeks čiji prijepis datira iz 1935. godine. Radi se zapravo o jednoj đlačkoj svesci Jusufa Kadribašića, iz Čačak medrese u Brčkom, koji je na bosanski preveo i u istom kodeksu zapisao odlomke iz djela: *al-Binā'*, *al-Maqṣūd fī al-taṣrīf*, *al-Awāmil al-ġadīd* i jedne gramatike turskog jezika nepoznatog autora (Jahić, 2000: 361-364).

Zaključak

Analizom istraženog korpusa rukopisa gramatika na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, koje smo odabrali kao predstavne u smislu brojčane zastupljenosti, tipologije, načina i raširenosti upotrebe, možemo zaključiti da u Bosni od 16. do 19. stoljeća dominira arapska gramatička tradicija. Udio rukopi-

Although this represents a symbolic collection of only a few manuscripts, especially when considering the extensive corpus of manuscripts in the field of grammar, these works are interesting and exceptionally important for the history of grammar study and the grammatical tradition in Bosnia. Such works primarily emerged in the early 20th century and are associated with teaching and school instruction, mainly at the Sharia Judicial School in Sarajevo.

Muhamed Behlilović (d. 1931) wrote an introductory Arabic grammar in Bosnian, consisting of thirty lessons with exercises and a dictionary, which was most likely used in teaching at the Sharia Judicial School where Behlilović taught Arabic (GHB, Ms 3388). Subsequently, Ahmet Šolbat, a student at the Sharia Judicial School in Sarajevo, transcribed a notebook of lectures on Turkish grammar translated into Bosnian in 1917 (BI, Ms 972). Lastly, we will mention a manuscript whose transcription dates back to 1935. This is actually a student notebook by Jusuf Kadribašić from the Čačak madrasa in Brčko, in which he translated into Bosnian and recorded excerpts from the works *al-Binā'*, *al-Maqṣūd fī al-taṣrīf*, *al-Awāmil al-ġadīd*, and one Turkish grammar by an unknown author (Jahić, 2000: 361-364).

Conclusion

Through the analysis of the researched corpus of manuscripts on Arabic, Turkish, and Persian grammars, selected for their representation in terms of numerical prevalence, typology, methodology, and usage, we can conclude that the Arabic grammatical tradition dominates in Bosnia from the 16th to the 19th century. The proportion of manuscript works in the fields of Turkish and Persian grammar is relatively small compared to the prevalence of Arabic grammar.

Content-wise, the majority of the analyzed grammatical works in morphology focus on the issues of paradigmatic forms of words and verb conjugation in Arabic. In syntax, the works predominantly address agents and regens, along with their functions in sentences. Although the formation of new forms through affixation – characteristic of the morphological structure of Bosnian and Indo-European languages – is also present in Arabic morphology, there are additional specific methods for creating new forms, such as internal inflection, changes in vocalism (similar to vocal infixes), sometimes accompanied by elongation, as well as the doubling of certain consonants or repetition of specific morphemes (Muftić, 1998: 153). This required additional expla-

snih djela iz oblasti gramatike turskog i perzijskog jezika prilično je mali u odnosu na zastupljenost gramatika arapskog jezika.

U sadržajnom smislu najveći procenat istraženih gramatičkih djela u oblasti morfologije tretira pitanja paradigmatičkih oblika riječi i konjugacije glagola u arapskom jeziku, dok se u oblasti sintakse pretežno bave agensima i regensima te njihovim funkcijama u rečenici. Iako je tvorba novih oblika pomoću afiksa, tj. afiksacija koja je karakteristična za morfološku strukturu bosanskog, kao i indoevropskih jezika, prilično zastupljena i u arapskom oblikoslovlju, u njemu postoje i neki drugi posebni načini tvorbi novih oblika kao što je tzv. unutrašnja fleksija, promjena vokalizma (kao neka vrsta vokalnih infiksa) nekad uz njihovo duljenje, pa udvajanje određenih konsonanata ili opetovanje izvjesnih morfema (Muftić, 1998: 153), što je na nearapskom govornom području zahtijevalo dodatna tumačenja i pojašnjenja u podučavanju i učenju arapskog jezika. Kada je riječ o metodološkoj orijentaciji, na temelju provedenih istraživanja može se zaključiti da su najutjecajnije one gramatike u kojima autori obilato koriste i navode dostignuća svojih prethodnika objedinjavajući različita gledišta – bilo da se s njima usaglašavaju ili pak konfrontiraju – i koji su u svojem pristupu dosljedni i sistematični. Karakteristika koja se ponajviše ističe u gramatičkim usmjerenjima u Bosni jeste da su postignuti i iskazani znanstveni rezultati upotrebljivi i primjenjivi u praksi.

Djela navedena u ovome radu najvećim dijelom bila su stoljećima obavezna literatura u školskom sistemu i obrazovnim procesima u cijelom Osmanskom Carstvu, pa tako i u Bosni, s obzirom na činjenicu da je obrazovanje bilo pretežno jednoobrazno. Međutim, kako je udžbenička literatura ostajala nepromijenjena stoljećima, u novijim i drugačijim društveno-historijskim kontekstima javljala se potreba za dodatnim pojašnjenjima i tumačenjima. Iz takvih pobuda nastaje i razvija se i stvaralaštvo Bošnjaka u oblasti gramatike od 17. do 19. stoljeća. Iako u istraženim djelima bošnjačkih autora dominiraju komentari najznačajnijih klasičnih djela o arapskoj gramatici, napisana su i značajna samostalna djela koja sadrže skoro sve elemente neophodne za razumijevanje arapske sintakse. Uz određeni stepen realizirane originalnosti, odnosno inovativnosti koja se prepoznaje i u komentatorskim djelima bošnjačkih učenjaka, važno je istaći da obrise napuštanja tradicionalne forme pisanja gramatičkih djela, zasnovane na najrazličitijim vrstama komentara, nalazimo kod Ismaila Travničanina i Ibrahima Opijača, koji su napisali kratke gramatike u kojima sasvim kom-

nations and clarifications in teaching and learning Arabic in non-Arabic speaking areas.

Regarding methodological orientation, the conducted research indicates that the most influential grammars are those in which authors extensively utilize and reference the achievements of their predecessors, synthesizing different viewpoints – whether in agreement or confrontation – while maintaining a consistent and systematic approach. A prominent characteristic of grammatical orientations in Bosnia is that the achieved and expressed scientific results are practical and applicable in real-world contexts.

The works mentioned in this study have largely been mandatory literature in the educational system and processes throughout the Ottoman Empire, including Bosnia, given that education was predominantly uniform. However, as the textbook literature remained unchanged for centuries, the need for additional explanations and interpretations arose in newer and different socio-historical contexts. Such motivations led to the development of the literary contributions of Bosniaks in the field of grammar from the 17th to the 19th century.

Although the researched works by Bosniak authors mainly consist of commentaries on the most significant classical texts on Arabic grammar, there are also noteworthy independent works that contain almost all the necessary elements for understanding Arabic syntax. With a certain degree of realized originality and innovation evident even in the commentaries of Bosniak scholars, it is important to highlight the emergence of a departure from the traditional form of writing grammatical works – based on various types of commentaries – found in the works of Ismail Travničanin and Ibrāhīm Opijač. They wrote concise grammars that competently and independently define the type and scope of the material they address, presenting the subject matter clearly and systematically, with a pronounced sense for finding concrete solutions to specific grammatical ambiguities and issues.

Although, in comparison to the total number of grammatical works in Arabic, Turkish, and Persian, the works written by Bosniak scholars represent a very small part of this manuscript corpus, they hold exceptional value and significance for studying the development of grammatical tradition in Oriental languages in Bosnia and Herzegovina.

petentno i neovisno o drugim autorima i sličnim djelima određuju vrstu i obim građe kojom se bave, te predmetnu materiju izlažu pregledno i jasno s izraženim smislom za iznalaženje konkretnih rješenja kod određenih gramatičkih nedoumica i pitanja. Iako, u usporedbi sa sveukupnim brojem gramatič-

kih djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, djela koja su napisali bošnjački učenjaci zauzimaju vrlo mali dio ovog rukopisnog korpusa, ona imaju izuzetnu vrijednost i značaj s aspekta proučavanja razvoja gramatičke tradicije na orijentalnim jezicima u Bosni i Hercegovini.

Bibliografija / Bibliography

- Alispahić, Z. (2021). Izučavanje arapskog jezika i islamskih znanosti u odgojno-obrazovnom sistemu osmanske uprave – iskustvo Bosne. In: *Arapski jezik u posredovanju među kulturama Istoka i Zapada. Zbornik radova sa prvog simpozija povodom Međunarodnog dana arapskog jezika: Arapski jezik u svjetskoj kulturi – Arapski jezik u posredovanju među kulturama Istoka i Zapada, održanog 18. decembra 2020. godine u Sarajevu* (pp. 73-84). Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u BiH.
- Bašagić, S. (1986). *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.
- Bugarski, R. (1989). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Čurić, H. (1983). *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Dobrača, K. (ed.). (2002). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. II. London; Sarajevo: Fondacija za islamsko naslijeđe Al-Furqān; Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Duraković, E. (2018). *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku: Poetološki pristup*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut.
- Jahić, M. (1996). Priloški akuzativi u arapskom jeziku u djelu Mustafe Ejubovića "Al-Fawa'id al-'Abdiyya". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45/1994-95, 13-50.
- Jahić, M. (2007). *Arapska gramatika u djelu al-Fawā'id al-'abdiyya Mustafe Ejubovića*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Jahić, M. (2019). *Trajnost islamskog naslijeđa: Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*. Sarajevo: El-Kalem.
- Jahić, M. (ed.). (1999). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. VI. London; Sarajevo: Fondacija za islamsko naslijeđe Al-Furqān; Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Jahić, M. (ed.). (2000). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, sv. VIII. London; Sarajevo: Fondacija za islamsko naslijeđe Al-Furqān; Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Jahić, M. (ed.). (2015). *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Kantonalnog arhiva Travnik*. London; Travnik: Fondacija za islamsko naslijeđe Al-Furqān; Kantonalni arhiv Travnik.
- Jahić, M. (ed.). (2018). *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. III. Sarajevo: Bošnjački institut.
- Kadić, A., & Bulić, H. A. (1907). *Gramatika i vježbenica arapskog jezika*. Sarajevo – Mostar.
- Ljubović, A., & Grozdanić, S. (1995). *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*. Posebna izdanja XVII. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Muftić, T. (1998). *Gramatika arapskog jezika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Mulović, A. (2012). *Arapska gramatička tradicija u Bosni: Šejh Jujo o regensu*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Mulović, A. (2015). Intertekstualnost u djelu Šejha Juje Komentar "Stotinu regensa". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 64/2014, 37-47.
- Mulović, A., & Mataradžija, V. (2023). Komentari Ahmeda Sudija Bošnjaka Ibn Hāğibovih gramatičkih djela *al-Kāfiya* i *al-Šāfiya*. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 72/2022, 7-33.
- Mušić, O. (1958). En-nemliyye fi izhāri-l-qawā'idi-sarfiyye we-n-nahwiyye. *Prilozi za orijentalnu filologiju VI-VIII/1956-57*, 39-54.
- Softić, M. (2002). *Kompendij arapske sintakse Ibrahima Opijača Mostarca*. Zenica: Islamska pedagoška akademija.
- Šabanović, H. (1973). *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ždralović, M. (1981). Prilog poznavanju djela šejh Juje. *Hercegovina* 1, 119-137.
- Ždralović, M. (1991). Bergivi u Bosni. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41/1991, 409-423.